

28 May Respublika Günüdür

XX əsrin əvvəlində müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika – Xalq Cümhuriyyəti quran və parlamentarizmin əsasını qoyan xalqımızın dövlətçilik tarixinin yeni səhifələri yazıldı. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən inqilab nəticəsində imperiyanın süqutu yaxınlaşdı və mərkəzdənçilik meyilləri gücləndi. Rusiya Dövlət Dumasına seçilmiş Cənubi Qafqazdan olan deputatlar əvvəlcə Xüsusi Komitəni, noyabr ayında isə Zaqafqaziya Komissarlığını yaradıldı. 1918-ci il fevralın 23-də Rusiyanın Müəssisələr Məclisinə seçilmiş deputatlar Tiflisdə toplaşaraq, əvvəlcə Zaqafqaziya Seymini, aprelin 22-də isə müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikasını yaradıldı. Mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi özünün axıncı iclasını keçirdi. Ertəsi gün Gürcüstan öz müstəqilliyini elan etdi. Mayın 27-də seymnin müsəlman fraksiyası Azərbaycan Milli Şurasını elan etdi.

Mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının 44 üzvündən 26-sinin imzaladığı Dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə (əqdnamə) ilə türk-müsəlman dünyasında parlamentli respublikanın yaranmasını əsas qoydu. Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi haqqında mayın 30-da hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskinin imzası ilə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqraf göndərildi. Sonralar Əsas Qanunun – Konstitusiyanın qəbul edilməsi mümkün olmadığı üçün İstiqlal bəyannaməsi Xalq Cümhuriyyətinin süqutunadək bir növ Konstitusiyayı əvəz etdi.

Bəyannamənin 6-cı maddəsində qeyd edilirdi ki, Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycana xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət rəhbərlik edəcək. İyunun 16-da Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında gərginlik yaranmışdı. Belə müəkkəb vəziyyətdə Milli Şura fəaliyyət göstərməyin mümkün olmadığını görüb, daha əlverişli vaxta qədər özünü buraxmağa məcbur oldu və öz səlahiyyətlərini Fətəli xan Xoyski hökumətinə həvalə etdi. Hökumət həm qanunverici, həm də icraedici orqan funksiyasını ifa edirdi.

Milli Şuranın 17 iyun tarixli qətnaməsində şuranın buraxılması və 6 ay ərzində Müəssislər Məclisinin (parlamentin) çağırılması haqqında qərar qəbul edildi.

Dövlət atributlarının yaradılması

Həmin dövrdə Bakı erməni-bolşevik qüvvələrinin işğalı altında idi. İyunun 12-də Bakı Sovetinin hərbi qüvvələrinə Gəncə üzərinə hücum əmri verilmədi. Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı uğrunda çox çətin şəraitdə mübarizəyə başlayan müvəqqəti milli hökumətin fəaliyyətinin Gəncə dövrünün ilk günləri milli dövlətçiliyimiz üçün çox əhəmiyyətli bir sərə qoruların, o cümlədən, Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edilməsi (19 iyun 1918-ci il), Azərbaycan Milli Ordusunun (korpusunun) yaradılması (26 iyun 1918-ci il), türk dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) dövlət dili elan olunması (27 iyun 1918-ci il), Hərbi Nazirliyin təsis olunması (1 noyabr 1918-ci il) ilə tarixi yaddaşımıza daxil olmuşdur.

Həmin dövrdə Vətəndaşlıq haqqında, Ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, Mətbuat haqqında, Milli Bankın təsis haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında, Gömrük və poçt-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi haqqında, Məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və sair qanunlar qəbul edilmişdi.

Müvəqqəti hökumətin 21 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı rəngli bayraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1918-ci il noyabrın 9-da Azərbaycanın yeni ücrəngli-mavi, qırmızı, yaşıl zolaqlardan ibarət və üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan milli bayrağının təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikası üzərində dalğalanən dövlət bayrağımız ilk dəfə 1918-ci il noyabrın 9-da Bakıda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının yerləşdiyi binada (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin yerləşdiyi, o zamankı neft milyonçusu, məşhur müğənni Seyid Mirbəyevlərin mülkündə) qəbul edilməsi və qaldırılmışdır.

Ücrəngli dövlət bayrağımız 70 il sonra 1990-cı il noyabrın 17-də qədim Azərbaycan diyarı Naxçıvanda XX əsrin böyük siyasiyyətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət bayrağı kimi qəbul edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin vəsəti ilə 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti “Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu qəbul etmişdir. Bu qanunla ücrəngli milli bayrağımız Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 noyabr 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə hər il noyabr ayının 9-nun Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı Günü kimi qeyd edilməsi qərar alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hazırlansa da, o illərdə onun qanunvericilik səviyyəsində qəbul edilməsi mümkün olmamışdır. 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə dövlət gerbinin hazırlanması üçün müsabiqə elan olundu. Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1993-cü il yanvarın 19-da qəbul etdiyi Konstitusiyaya Qanunu ilə 1919-1920-ci illərdə hazırlanmış dövlət gerbi layihələrindən birini müəyyən dəyişikliklərlə Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi kimi təsdiq etdi.

Özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edən müasir Azərbaycan Respublikasının parlamenti 1992-ci il mayın 27-də “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” Qanun qəbul etmişdir. Qanuna əsasən,

1919-cu ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və sair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş «Azərbaycan marşı» Azərbaycanın Dövlət himni kimi təsdiq edilmişdir. Beləliklə, Xalq Cümhuriyyəti dövrünün dövlət rəmzləri bərpa olunmuşdur.

Parlamentarizmin təşəkkülü

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusunun və Azərbaycan Ordusunun köməyi ilə Bakı daşnak-bolşevik işğalından azad edildi. İki gün sonra Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. F. X. Xoyskinin mürciatinə əsasən noyabrın 16-da Milli Şura yenidən fəaliyyətə başladı. Milli Şuranın noyabrın 19-da M. Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında qərar alındı ki, Azərbaycan parlamentində ölkədə yaşayan bütün qeyri-millətlərin nümayəndələri təmsil olunmalıdır. Parlamentin 120 nəfərdən ibarət olması qərar alındı. Həmin dövrdə Milli Şuranın Azərbaycanın mübahisəsiz hesab etdiyi ərazilərdə – Bakı və Gəncə quberniyalarında, Zaqatala dairəsində, İrəvan və Tiflis quberniyalarında Azərbaycan bəylik və soydaşlarımızın kompakt yaşadıqları ərazilərdə 2 milyon 750 min əhali yaşayırdı. Onlardan 1,9 milyon nəfəri müsəlman, yarım milyonu erməni, 230 min nəfəri rus idi.

Əhalinin hər 24 min nəfərinə bir nümayəndə olmaqla, parlamentdə müsəlmanları 80, erməniləri 21, rusları 10, almanları bir, yəhudiləri bir deputat təmsil etməli idi. Kvotaya uyğun gəlməyə də, gürcülərin və polyaqların da hərsinin bir nümayəndə ilə parlamentdə təmsil olunmaları qərar alınmışdı. Milli Şuranın qərarına əsasən, hələ 1917-ci ilin sonlarında Ümumiyyətlə Müəssisələr Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə avtomatik olaraq yeni yaradılacaq parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Qalan deputatlar yeni seçilməli idi. Yeni seçiləcək 36 müsəlman deputat üçün yerlər aşağıdakı qaydada ayrılmışdır:

Bakıdan 5, Göyçay, Lənkəran, Şamaxı və Zaqataladan 2, Quba, Gəncə və Şəkiyi İrəvan quberniyasının azərbaycanlıların əksəriyyəti təşkil etdikləri (Naxçıvan, Ordubad və Şərur-Dərələyəz qəzaları) hissəsindən 3, Cavanşir, Qazax, Cəbrayıl qəzalarından və Borçalının hərsindən bir deputat. Əsasnaməyə görə parlamentdə təmsil olunmaq üçün ayrılan 21 erməni yeri aşağıdakı qaydada bölünmüşdü: Gəncə və Şuşadan hər birindən 8 nəfər, Bakı Erməni Milli Şurasından 5 nəfər.

1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevlin qızlar məktəbinin binasında (hazırkı Əlyazlar İnstitutunun binası) Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Binanın ətrafı həmin gün bayramsayığı bəzədilmişdi. Bu parlament bütün müsəlman Şərqiində demokratik prinsiplər əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi. Parlamentdə o dövrdə Azərbaycanın siyasi palitrasının əks etdirən bütün partiyalar təmsil olunmuşdu. “Müsavat” və bitərəflər fraksiyası ən böyük fraksiya olaraq parlamentdə 38 deputatla təmsil olunmuşdu. Sollar – hümmətçi mənşeviklər və sosialistlər bloku 13 deputatla, «İttihadi-İslam» Partiyası 13, “Əhrar” fraksiyası 6, müstəqillər 3 yerlə parlamentdə təmsil olunmuşdu. Milli bayraqlarla və xalılarla bəzədilmiş iclas zalında müsavətlərlə əzliqə qalan millətlərin nümayəndələri orta cərgədə, hümmətçi mənşeviklər və sosialistlər solda, bitərəflər və ittihadçılar isə sağda əyləşmişdilər. Diplomatik nümayəndələr lojasında general Tomsonun nümayəndəsi polkovnik F. Kokkerel, İrənin konsulu Saed-ol Vəzərya Marağəi, Dağlılar Respublikası hökumətinin sədri T. Çerməyev, Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi Karsevadze, Araz-Türk Respublikasının nümayəndəsi P. Əliyev və digər qonaqlar əyləşmişdilər.

Parlamentin ilk iclasını Milli Şuranın sədri M. Ə. Rəsulzadə qaracaq təbrik nitqi söyləmiş və parlamentin rəhbərliyini seçməyi təklif etmişdi. Şəfibəy Rüstəmbəylinin təklifi ilə o dövrdə bütün Rusiya müsəlmanlarının lideri hesab olunan məşhur siyasətçi, bitərəf Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, “Müsavat” Partiyasının üzvü Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçilmişdir. Həmin vaxt Ə. M. Topçubaşov Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı kimi İstanbulda idi və sonradan Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Fransaya getmişdi. Parlamentin süqutunadək Ə. M. Topçubaşov Azərbaycana qayıda bilməyə də, qiyabi olaraq axıradək parlamentin sədri vəzifəsində olmuşdu. Parlamentdə ermənilər 21, ruslara 10 yer ayrıldı da, onlar parlamentin açılışında iştirak etmədilər. Lakin sonradan Azərbaycanda yaşayan rus-slavyan əhalisinin təzyiqi ilə Rus Milli Şurası parlamenti boykot etmək haqqında qərarını ləğv etdi və ruslar parlament iclaslarına qatıldılar. Erməni deputatlardan isə 11 nəfəri iki fraksiyada qanunverici orqanın fəaliyyətində iştirak etmişdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan parlamentində 11 fraksiya və qrup fəaliyyət göstərmişdir.

Tədqiqatçılar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tariximizi iki dövrə ayırırlar. Birinci dövrə– Milli Şura dövrü, yəni 1918-ci il mayın 28-dən noyabrın 19-dək olan

dövrü əhatə edir. İkinci dövrə isə 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək olan dövrü əhatə edir. Birinci dövrə 6, ikinci dövrə 17 ay davam etmişdir. Birinci dövrdə Milli Şuranın 9 iclası keçirilmişdir. Onlardan 7-si Tiflisdə və Gəncədə, 2-si isə Bakıda. Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin 145 iclası keçirilmişdir. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış və onlardan 230-u qəbul edilmişdir. Parlamentdə 11 komissiya fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu dövrdə 5 dəfə hökumət kabinəsi qurulmuşdur. Bunun 2-si parlamentçilik tariximizin birinci dövrünə, 3-ü isə ikinci dövrünə təsadüf edir. Beş kabinədən 3-nə Fətəli xan Xoyski, 2-nə isə Nəsim bəy Yusifbəyov rəhbərlik etmişdir. Sonuncu üç kabinədə hökumətin tərkibi beynəlmillət olmuşdur.

Azərbaycan parlamenti mövcud olduğu dövrdə İstiqlal bəyannaməsinə əməl etmişdir. Onun fəaliyyəti isə Azərbaycan parlamentinin tələmatları əsasında idarə olunmuşdur.

Tariximizin şanlı və ibrətəməz səhifəsi

Azərbaycanlı deputatlar Ermənistan parlamentində

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü araşdırən tədqiqatçıların əsərlərində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin təmsilçiləri olan, azərbaycanlı deputatların kimlikləri və onların fəaliyyəti haqqında heç bir məlumat rast gəlinmir. Lakin 1991-ci ildə Ermənistan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Azərbaycanda olduğu kimi, 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Ermənistan (Ararat) Respublikasının arxiv sənədləri tədqiqatçıların üzünə açılmışdır. Ermənistanda çap edilən arxiv sənədləri və ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərinə istinadən Ermənistan parlamentinin azərbaycanlı üzvlərinin kimlikləri haqqında məlumat əldə etmişik. Həmin sənədlər və tədqiqat materialları erməni dilində olduğu üçün, erməni dilini bilməyən azərbaycanlı tədqiqatçılar onlardan istifadə etmək imkanından məhrumdurlar.

1918-ci il mayın 28-də Ermənistanda dövlət müstəqilliyini elan etdi. İyunun 4-də daşnak Ermənistanı ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında imzalanən Batum müqaviləsinin 6-10-cu maddələrli müsəlman əhalinin hüquqlarının qorunmasını, onların daimi yolundan, poçt və teleqrafdan sərbəst surətdə istifadə etmələrini nəzərdə tutdu.

Erməni Milli Şurası 1918-ci il iyulun 17-19-da Tiflisdən İrəvana köçdü. Həmin vaxtdək şəhərdə hakimiyyəti İrəvanda kiçik erməni və azərbaycanlı milli şuraları birgə idarə edirdilər. İrəvan Erməni Milli Şurasının sədri Aram Manukyan (Aram paşa), Azərbaycanlı Milli Şurasının sədri isə sonralar daşnak quldurlar tərəfindən Tiflisdə qətlə yetirilən mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyov idi.

İyun sonlarında Erməni və İrəvan müsəlman milli şuralarının birgə iclası keçirildi. İclasda yeni milli azlıqların təmsilçilərinin iştirakı ilə Ermənistan Milli Şurasının (Parlamentinin) yaradılması qərarı alındı. 1918-ci il avqustun 1-də açılan Ermənistan Milli Şurasının 46 üzvündən 38-ni ermənilər, 8-ni isə milli azlıqların nümayəndələri təşkil edirdi. Milli azlıqlardan 6 yer türk-müsəlmanlara, 1 yer rus milli şurasına, 1 yer isə yezidi kürdlərin təmsilçisinə ayrılmışdı. Ermənistan parlamentində təmsil olunan azərbaycanlı deputatlar bunlar idi:

1. Seyid Rza Mirbəyev,
2. Mirzə Cabbar Məmmədov,
3. Əkbər ağa İsmayilov,
4. Mir Bağır Mirbəyev,
5. Məmməd bəy Məmmədbəyov,
6. Əsəd bəy Ağabababəyov.

Azərbaycanlı deputatların Ermənistan parlamentində öncə 6 deputatla təmsil olunmaları Türkiyə ilə Ermənistan arasında 1918-ci il iyulun 4-də imzalanən Batum müqaviləsinin 6-cı maddəsinin şərtlərindən irəli gəlirdi.

İclas zalının sol tərəfində esərlər və sosial-demokratlar, orta cərgədə Daşnakıyətün partiyasının nümayəndələri, sağ tərəfdə isə Xalq Partiyasının deputatları, bitərəflər, azərbaycanlılar, rus və yezidilərin təmsilçiləri əyləşirdilər.

Parlamentin 1918-ci il avqustun 5-də keçirilən iclasında 14 komissiya formalaşdırılmışdı. Ə. Ağabababəyov iki komissiyanın – Redaksiya və Əmək komissiyalarının, C. Məmmədov Məktəb, M. Mirbəyev Abadlıq, S. Mirbəyev Qaçqınlar, Ə. İsmayilov Tibbi-sanitariya komissiyalarının üzvləri seçilmişdir.

Erməni müəllifi Ararat Hakopyan yazır ki, Ermənistan parlamentinə azərbaycanlı deputatların seçilməsi üçün Azərbaycan hökuməti 40.000 manat ayırmışdı. Daha sonra A. Hakopyan qeyd edir ki,

Azərbaycanlı deputatların çoxsaylı casusları var idi və onlar hər gün şəhərin azərbaycanlı məhəllələrinin arxasından keçib Şərur-Naxçıvana, Vədiyə və Zəngibəsara gedirdilər.

30 oktyabr 1918-ci il Mudros sazişinə əsasən türk qoşunlarının Ermənistandan çəkilməsindən sonra Ermənistan hökuməti tərəfindən azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlara yenidən start verilmiş, azərbaycanlıların yer-yurdlarından qovulması həyata keçirilmişdi.

1919-cu il martın 31-də Ermənistan Milli Şurası parlament seçkiləri haqqında qanun qəbul etmişdir.

1919-cu il iyunun 21-23-də Ermənistanda ilk və yeganə parlament seçkiləri keçirilmiş və nəticəsi iyulun 3-də elan edilmişdi. Seçkilərdə 20 yaşdan yuxarı olanlar səsvermədə iştirak edə bilərdilər. Seçici siyahılarına 10909 azərbaycanlının adı daxil edilmişdi. 16 nəfər türk-müsəlmanın deputatlığı namizədliyi irəli sürülmüşdü. İrəvan şəhərində cəmi 101 nəfər seçici qeydə alınmışdı. Azərbaycanlı seçicilər bitərəf olduqlarını göstərmişdilər. Lakin

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması tarixi hadisədir. İlk dəfə olaraq müsəlman ələmində demokratik respublika yaradılmışdır. Biz haqlı olaraq fəxr edirik ki, bu respublikanı Azərbaycan xalqı yaradıbdır. Bu, bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır, Azərbaycan xalqı azadlıqsevər, mütərəqqi xalqdır.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Qaçqınlar probleminin həlli

1919-1920-ci illərdə mübahisəli ərazilər və qaçqınlar problemini həll etmək üçün Bakıda və Tiflisdə dörd dəfə konfrans keçirilmişdi. Lakin bu konfranslar heç bir nəticə verməmişdi. 1919-cu ilin payızında Azərbaycan Ordusunun Zəngəzurda erməni işğalından azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başlamasından sonra Ermənistan tərəfi müttəfiqlərin ali komandanlığının vasitəçiliyi ilə noyabrın 23-də Tiflisdə keçirilən konfransda atəşkəs əldə edilməsinə

nail olmuşdu. Azərbaycan tərəfi birtərəfli qaydada qoşunlarını Zəngəzurdan geri çəkmiş, Ermənistan qoşunları isə firsətdən istifadə edərkən 1920-ci il yanvarında Zəngəzuru tamamilə işğal etmişdi. Azərbaycanın bundan sonra diplomatik danışıqlar yolu ilə Zəngəzuru azad etmək cəhdləri heç bir nəticə verməmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyi yaradılmış, Xudadət bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi. Hökumət Bakıya köçən zaman bu nazirlik iki yerə – Səhiyyə Nazirliyinə və Himayədarlıq Nazirliyinə bölünmüşdü. Himayədarlıq Nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu: qaçqınlar məsələsi qonşu ölkələrdən Ermənistan və Türkiyədən gələn qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək) və himayədarlıq məsələsi (azsaylı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və dərşərgəhlər təşkil etmək, kasiblər üçün ucuz qiymətli yeməkanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək). Nazirlik yerlərdə məsələləri qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), 6) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlər himayədarlıq müfəttişləri rəhbərlik edirdilər. Qaçqınlara yardım məsələsi Himayədarlıq Nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1)Bakıda və onun mədəni rayonlarında, 2) ölkənin digər yerlərində, 3) Xarici dövlətlərdə. 1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qocalar üçün Suraxanıda, Ramandı, Maştağada, Bülbülədə, Ermənikənddə və Bayılıda yeməkanalar açılmışdı. Himayədarlıq dairələrində müsəlman qaçqınlarla yanaşı, erməni qaçqınları üçün də ayrıca yeməkanalar açılmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə yeməkanaların sayı 17-yə çatdırılmış, 2 ərzaq paylanma məntəqəsi, 5 çayxana fəaliyyət göstərmişdi. Ermənistandakı müsəlman qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfiqar bəy Makinski Himayədarlıq Nazirliyinin İrəvandaqı müvəkkili kimi işə başlanmışdı.

Faktlardan göründüyü kimi, AXC dövründə parlament və hökumət, xüsusən də Himayədarlıq Nazirliyi qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu problemi mütərəqqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə çalışmışdır. Lakin bu problemin həllinə nə hökumətin kifayət qədər imkanı, nə də ki, onun axıradək həll etmək üçün vaxtı çatdı. Azərbaycanlı qaçqınların öz əzəli torpaqlarına qayıtmaları problemi AXC hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qaldı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanı Sovet hakimiyyəti dövründə də həll edilmədi. 1922-ci ildə Ermənistan – öz tarixi-etnik torpaqlarına cəmi 60 min azərbaycanlı qaçqın qayıda bilməmişdi.

Müstəqilliyin tanınması

Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başlıca məqsədi dövlət müstəqilliyinin diyalə dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaqdan ibarət idi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Konfransında göstərdiyi fədakarlığı, nəhayət, öz nəticəsini verdi. 1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycanın müstəqilliyi də-fakto tanındı. Bu əlamətdar hadisə ilə bağlı yanvarın 14-də bütün Azərbaycan ərazisində bayram şənlikləri və Azərbaycan parlamentinin xüsusi iclası keçirilmişdi.

Azərbaycan parlamenti, həmçinin müstəqil Azərbaycan hüduqlarından kənarında yaşayan azərbaycanlı əhalinin hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı da gərəklı addımlar atmışdı. 9 mart 1920-ci ildə Azərbaycan parlamentinin fəvqəladə iclasında Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında

naill olmuşdu. Azərbaycan tərəfi birtərəfli qaydada qoşunlarını Zəngəzurdan geri çəkmiş, Ermənistan qoşunları isə firsətdən istifadə edərkən 1920-ci il yanvarında Zəngəzuru tamamilə işğal etmişdi. Azərbaycanın bundan sonra diplomatik danışıqlar yolu ilə Zəngəzuru azad etmək cəhdləri heç bir nəticə verməmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyi yaradılmış, Xudadət bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi. Hökumət Bakıya köçən zaman bu nazirlik iki yerə – Səhiyyə Nazirliyinə və Himayədarlıq Nazirliyinə bölünmüşdü. Himayədarlıq Nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu: qaçqınlar məsələsi qonşu ölkələrdən Ermənistan və Türkiyədən gələn qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək) və himayədarlıq məsələsi (azsaylı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və dərşərgəhlər təşkil etmək, kasiblər üçün ucuz qiymətli yeməkanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək). Nazirlik yerlərdə məsələləri qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), 6) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlər himayədarlıq müfəttişləri rəhbərlik edirdilər. Qaçqınlara yardım məsələsi Himayədarlıq Nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1)Bakıda və onun mədəni rayonlarında, 2) ölkənin digər yerlərində, 3) Xarici dövlətlərdə. 1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qocalar üçün Suraxanıda, Ramandı, Maştağada, Bülbülədə, Ermənikənddə və Bayılıda yeməkanalar açılmışdı. Himayədarlıq dairələrində müsəlman qaçqınlarla yanaşı, erməni qaçqınları üçün də ayrıca yeməkanalar açılmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə yeməkanaların sayı 17-yə çatdırılmış, 2 ərzaq paylanma məntəqəsi, 5 çayxana fəaliyyət göstərmişdi. Ermənistandakı müsəlman qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfiqar bəy Makinski Himayədarlıq Nazirliyinin İrəvandaqı müvəkkili kimi işə başlanmışdı.

Faktlardan göründüyü kimi, AXC dövründə parlament və hökumət, xüsusən də Himayədarlıq Nazirliyi qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu problemi mütərəqqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə çalışmışdır. Lakin bu problemin həllinə nə hökumətin kifayət qədər imkanı, nə də ki, onun axıradək həll etmək üçün vaxtı çatdı. Azərbaycanlı qaçqınların öz əzəli torpaqlarına qayıtmaları problemi AXC hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qaldı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanı Sovet hakimiyyəti dövründə də həll edilmədi. 1922-ci ildə Ermənistan – öz tarixi-etnik torpaqlarına cəmi 60 min azərbaycanlı qaçqın qayıda bilməmişdi.

Azərbaycanlı deputatların Ermənistan parlamentində öncə 6 deputatla təmsil olunmaları Türkiyə ilə Ermənistan arasında 1918-ci il iyulun 4-də imzalanən Batum müqaviləsinin 6-cı maddəsinin şərtlərindən irəli gəlirdi.

İclas zalının sol tərəfində esərlər və sosial-demokratlar, orta cərgədə Daşnakıyətün partiyasının nümayəndələri, sağ tərəfdə isə Xalq Partiyasının deputatları, bitərəflər, azərbaycanlılar, rus və yezidilərin təmsilçiləri əyləşirdilər.

Parlamentin 1918-ci il avqustun 5-də keçirilən iclasında 14 komissiya formalaşdırılmışdı. Ə. Ağabababəyov iki komissiyanın – Redaksiya və Əmək komissiyalarının, C. Məmmədov Məktəb, M. Mirbəyev Abadlıq, S. Mirbəyev Qaçqınlar, Ə. İsmayilov Tibbi-sanitariya komissiyalarının üzvləri seçilmişdir.

Erməni müəllifi Ararat Hakopyan yazır ki, Ermənistan parlamentinə azərbaycanlı deputatların seçilməsi üçün Azərbaycan hökuməti 40.000 manat ayırmışdı. Daha sonra A. Hakopyan qeyd edir ki,

naill olmuşdu. Azərbaycan tərəfi birtərəfli qaydada qoşunlarını Zəngəzurdan geri çəkmiş, Ermənistan qoşunları isə firsətdən istifadə edərkən 1920-ci il yanvarında Zəngəzuru tamamilə işğal etmişdi. Azərbaycanın bundan sonra diplomatik danışıqlar yolu ilə Zəngəzuru azad etmək cəhdləri heç bir nəticə verməmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyi yaradılmış, Xudadət bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi. Hökumət Bakıya köçən zaman bu nazirlik iki yerə – Səhiyyə Nazirliyinə və Himayədarlıq Nazirliyinə bölünmüşdü. Himayədarlıq Nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu: qaçqınlar məsələsi qonşu ölkələrdən Ermənistan və Türkiyədən gələn qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək) və himayədarlıq məsələsi (azsaylı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və dərşərgəhlər təşkil etmək, kasiblər üçün ucuz qiymətli yeməkanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək). Nazirlik yerlərdə məsələləri qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), 6) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlər himayədarlıq müfəttişləri rəhbərlik edirdilər. Qaçqınlara yardım məsələsi Himayədarlıq Nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1